

**«Територіальна експансія» іноземних екстериторіальних поселень у Китаї
(друга половина XIX – 1920-ті рр.)**

Махонін Олександр Олександрович

Аспірант історичного факультету
Харківського національного університету
ім. В.Н. Каразіна
aamahonin96@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3668-9842

У статті розглядається проблема генези політики розширення іноземних селтльментів та концесій у Китаї в контексті неформального імперіалізму. Охарактеризовано основні методи недержавної експансії колоніальних акторів та виявлено ступінь залежності від метрополій.

Ключові слова: *селтльмент, концесія, Китай, «відкритий порт», напівколоніалізм, екстериторіальність.*

**«Территориальная экспансия» иностранных экстерриториальных поселений
в Китае (вторая половина XIX – 1920-е гг.)**

Махонин Александр Александрович

Аспирант исторического факультета
Харьковского национального университета
им. В.Н. Каразина
aamahonin96@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3668-9842

В статье рассматривается проблема генезиса политики расширения иностранных селтльментов и концессий в Китае в контексте неформального империализма. Охарактеризованы методы негосударственной экспансии колониальных акторов и выявлена степень их зависимости от метрополій.

Ключевые слова: *селтльмент, концессия, Китай, «открытый порт», полукolonизм, экстерриториальность.*

Territorial expansion of foreign extraterritorial settlements in China (the second half of XIX – 1920's.)

Makhonin Olexander

PhD student of the Faculty of History
V. N. Karazin Kharkiv National University
aamahonin96@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3668-9842

The article is dedicated to the consideration of the genesis of the extension policy by foreign settlements and concessions in Qing and Republican China in the context of informal imperialism. The main aspects and methods of non-state expansion of (semi-) colonial actors are characterized and the degree of dependence of their actions on the policies of the metropolitan countries is revealed. Also, article highlight relationship between consular authorities, foreign community and their self-governing institutions, native Chinese compradors and local power, what creates opportunity to understand how informal colonial policy actually was realized. In an attempt to go beyond the historiographical paradigm of describing the “century of humiliation” period in China history as a product of the purely intentions of great power governments, we can see another, “human” dimension of semi-colonial politics in its refractions on the ground. Special attention to discover distinctions between metropolitan-baked and sanctioned by non-state institutions or persons “expansion” from formal settlements borders have been given. Different types of historical sources are considered and matched in attempt to find true motives and subjects or lobbyists of expanding foreign extraterritorial enclaves territory for the period of their existence.

Keywords: settlement, concession, China, “open ports”, semi-colonialism, extraterritoriality. *Keywords:* settlement, concession, China, “open ports”, semi-colonialism, extraterritoriality.

Дискусії щодо характеру, цілей та практичного втілення колоніальної політики найчастіше демонструють, багато в чому, політичні погляди учасників обговорення. Очевидно що підмінюючи наукову методологію ідеологічним підходом, об’єктивне уявлення про колоніалізм та імперіалізм в певних країнах виявляється на периферії дослідницького пошуку. Зокрема, щодо Китаю періоду «нерівноправних договорів» існує чи не усталений консенсус, який покладає всю відповідальність за дійсно залежний статус Піднебесної суто на уряди держав. При цьому, не розмежовуються суб’єкти та основні бенефіціари експлуатації цінського та республіканського Китаю, а також не проводяться демаркаційні лінії між широким спектром імперіалістичних та колоніальних практик в їх реалізації на місцях. Так, в цьому контексті залишається актуальним виявлення ступеня автономності іноземних резидентів у відкритих портах і в цілому, «заломлення» волі метрополій (в напів)колоніальних об’єктах на прикладі «територіальної експансії» екстериторіальних анклавів – сел’ментів та концесій.

Історіографія історії та побуту сел’ментів та концесій в Китаї в західній літературі на даний момент спирається на певну традицію урбаністичних,

правничих та суто історичних досліджень іноземних анклавів напівколоніального Китаю. В даному контексті слід згадати таких її представників, як Р. Нілда [18; 19; 20], С. Чена [6], Ф. Вейкмана [29], К. Анріо [10] та інших. Окремо треба зупинитись на монументальній праці Ф. Вуд по історії ери «відкритих портів» (treaty ports era) [30], дослідженнях М. Пітті та П. Дууса з неформального японського імперіалізму в Китаї [7; 22], а також працях Р. Бікерса та його учениці І. Джексон, які представляють своєрідну школу досліджень модерної та новітньої історії Китаю при Бристольському університеті. Зокрема, особлива увага була приділена працям Бікерса, присвяченим висвітленню характеру взаємодії екстериторіальних анклавів та китайських міст [3] та поясненню європейського колоніалізму в Китаї через особливості британсько-китайських відносини [4]. У свою чергу, в контексті даного дослідження більш актуальним є науковий доробок І. Джексон щодо взаємодії Шанхайського міжнародного селъменту (ШМС) та місцевої адміністрації в ХХ ст. [11], компаративного дослідження специфіки побутового життя та політики іноземних поселень в Тяньцзіні і Шанхаї [12] та її аналіз історії Шанхаю як об'єкта колоніальної політики та ранньої глобалізації [13].

У свою чергу, джерела офіційного характеру представлені міжнародними угодами, що регулювали статус іноземних екстериторіальних поселень, низкою дипломатичних документів Великої Британії [25–28] та США [32]. Окремо треба зазначити внутрішні документи самоврядних іноземних поселень: їх щорічні звіти та своєрідні «конституції» цих анклавів – «Land regulations and Bye-laws», що регулювали майже усі аспекти їх функціонування. З метою недопущення одностороннього висвітлення проблеми крізь призму офіціозу бюрократичних документів, були залучені джерела особистого походження, а саме спогади журналіста Х. Морзе [17], письменника Дж. Балларда [1], та напівбіографічна праця «білого» емігранта А. Котенева [15], який фактично виконував функції історіографа Муніципальної ради ШМС.

Питання територіальної експансії іноземних екстериторіальних поселень ще не було розглянуто в сучасній історичній науці як самостійний предмет дослідження, через що в даній роботі було поставлено за мету довести чи спростувати тезу про те, що територіальне розширення екстериторіальних поселень в Китаї було органічним продовженням колоніальної політики неформальними методами, а недержавні суб'єкти формального та неформального імперіалізму були лише агентами метрополій. Актуальність же дослідження полягає у спробі на підставі результатів аналізу даних про політику розширень («extensions») концесій і селъментів та її сприйняттю на повсякденному рівні піддати певній ревізії уявлення про політику колоніальних держав в період «століття принижень» (1840–1943) як заходів, ініційованих лише владою великих держав з метою абсолютної нейтралізації китайського суверенітету.

Існує потреба в етимологічному та історичному екскурсі щодо понять та предмету цього дослідження. В результаті Опійних війн суверенітет імперії Цін зазнав ерозії, що дозволило провідним імперіалістичним державам встановити над нею напівколоніальний контроль, який передбачав, на відміну від класичного колоніалізму, економічну експлуатацію без прямого військово-політичного контролю. З точки зору підходу, розробленого Дж. Галлахером та Р. Робінсоном, Китай став однією з країн-об'єктів «неформального імперіалізму», в рамках якого суб'єкт такої

політики здійснює експлуатацію «жертви» м'якими методами – через економічний тиск та своїх громадян, пов'язаних, за концепцією неформального імперіалізму, «Official mind» – «казенним розумом». Це спільне усвідомлення поєднувало загальними імперіалістичними цілями як дипломатичне керівництво метрополій, так і їх громадян на місцях [10, с. 2, 10–11]. Втім, будучи формально лише орендованим територіями, селтьменти та концесії де-факто були «державами в державі» під захистом екстериторіального права, зі своїми органами самоврядування, безпеки, комунальними підприємствами та правом фіскальних зборів. Цей аспект вступає в протиріччя з концепцією «неформального імперіалізму», але цілком відповідає теорії «напівколоніалізму», згідно якої іноземний контроль забезпечувався і «класичним» інструментарієм імперій – «дипломатією канонерок», колоніальними переселенцями та військовим контролем певних об'єктів [22, р. 29; 13, р. 18].

Іноземці збудували взаємопов'язану систему інститутів, що відповідала в тій чи іншій формі за контроль над Китаєм, одним з контурів якої стали екстериторіальні поселення - селтьменти і концесії. Незважаючи на спокусу охарактеризувати їх як прямий інструмент колоніального контролю, і де-юре і де-факто це буде помилкою. Так, в цьому контексті доречно звернутися до визначення колонії у К. Шмітта: з точки зору державного права, це закордонна земля, а з точки зору міжнародного права – територія країни [3, р. 102]. Формально перебуваючи на китайській території, ці анклавні в сукупності своїх жителів, що користувались екстериторіальними привілеями, фактично були виведені з-під китайської юрисдикції. Більшість дослідників сходяться на думці, що концесія це територія, яку одна держава орендує у іншої, отримуючи на час оренди суверенні права, а селтьмент передбачає прямі орендні стосунки між іноземцями (різних націй) та місцевою владою [19, с. 56]. З іншого боку, різниця між цими формами екстериторіальних поселень зумовлена ступенем їх автономії: так, головною ознакою формально інституціалізованого селтьмента є наявність у нього органу самоврядування, в той час як концесія навіть за наявності муніципальних установ залежала від метрополій, що здійснювали владу через консулів [14, р. 942–943.]

Їх же іноземне населення, безумовно, вже самою своєю діяльністю і життям забезпечувало вплив на Піднебесну, та, разом з тим, облаштовуючи в концесії і селтьменти, прагнуло максимально забезпечити свій комфорт, використовуючи ресурси та мовчазну згоду метрополій і слабкість китайської влади. Одним із засобів для забезпечення сприятливих для життя умов у сфері безпеки, зручної інфраструктури та захисту здоров'я стала територіальна експансія селтьментів. Під цим поняттям мається на увазі розширення іноземних поселень за межі їх кордонів, установлених в результаті договорів метрополій та китайців. Розширення були як формальними, а саме погодженими імперськими столицями та оформленими відповідним договором екстериторіального анклаву з місцевою владою, так і неформальними – не узгоджені на жодному рівні, але фактично здійснені [12, р. 170]. Окремо треба зазначити, що у контексті цього дослідження розгляд спроб розширити концесійні володіння суто за ініціативи колоніальної держави не є релевантним, майже так само як і дослідження неформального імперіалізму Японії, абсолютно підпорядкованого інтересам Токіо.

Саме з територіального розширення іноземного поселення в Шанхаї був розпочатий процес формування іноземних анклавів в портах та містах Китаю. Довгий час після

відкриття портів для торгівлі та життя, метрополії, зокрема Великобританія та Франція, не проявляли особливого інтересу до їх розвитку. Втім, коли в період Тайпінського повстання у 1853 р. іноземці британської, французької та американської концесій Шанхаю залишились сам на сам з загрозою опинитись у центрі війни, ця ситуація згуртувала їх. В 1854 р., не дивлячись на протести як китайців, так і власних консулів, була створена Муніципальна рада. Вже в 1863 р., після невдалої спроби проголосити «вільне місто» та сепарації французької концесії, був створений Шанхайський міжнародний селтьмент – незалежний виборний орган інтернаціональної спільноти, який менше ніж за півстоліття набув функції, притаманні магістратам середньовічних європейських міст. З самого початку експансія поза зазначених на міжнародному рівні кордонів була органічним елементом розвитку ШМС. Вже в 1863 р. їм був поглинений район Хункоу і почалось будівництво «поза-селтьментних» (extra-settlement, external) доріг, що одразу стало однією з найбільш пріоритетних стратегій неформального розширення ШМС. Будівництво доріг йшло в рамках загальної розбудови селтьменту і передбачало інфраструктурні покращення, меліорацію, підтримку житлового будівництва і головне – поліцейський захист. Апетуючи до усіх благ, які приносила з собою західна цивілізація в особі ШМС, Муніципальна рада з 1907 р. брала з резидентів місцевості вздовж доріг спеціальний збір. Так, Сін Цзяньжун з Шанхайського муніципального архіву описує комунальні послуги як «найгострішу» зброю в арсеналі ШМС. Так, тарифи спочатку склали лише половину від тих, що збирали в селтьменті, але вже в 1920 р. вони були лише на 2% менше. Жителі цих зовнішніх територій мало протестували проти сплати спеціального тарифу протягом багатьох років, приймаючи вартість послуг як *quid pro quo* [13, р. 133–135]. З іншого боку, фактичний контроль над черезсмузжям поза ШМС посилював позиції іноземців напередодні переговорів щодо формальних розширень. Так, в 1898 саме на північ, в напрямку району Чапей (Чжабей) по вже і так контрольованих селтьментах дорогам відбулось розширення селтьменту, що збільшило його розміри в 40 разів [27, р. 333–334, 337]. Як зазначає Р. Бікерс, на усіх мапах ШМС землі Чжабею з іноземною власністю позначали «імперським червоним кольором» [6, р. 364]. На початку ХХ ст. до арсеналу неформального розширення іноземних поселень Шанхаю додається «паркова експансія» [24].

Втім, не дивлячись на свою могутність та більшу самостійність, аніж у Шанхайської французької концесії, саме вона випередила врешті-решт випередила ШМС у гонці за розширеннями. Скориставшись слабкістю китайської влади в Пекіні, у березні 1914 р. французи змогли домогтись розширення поселення до 2167 акрів, таким чином збільшивши його на 80%. За це їм довелося включити двох китайців до складу своєї Муніципальної ради, але оскільки французькі концесії залежали від консулів і колоніальної влади Індокитаю, вони змогли успішно нейтралізувати китайський вплив [18, р. 69]. Наступного року вже ШМС зробив спробу розширити свою юрисдикцію на околиці селтьменту і зовнішні дороги «в обмін» на створення при Державному раді Консультативного комітету з трьох китайців, однак ця спроба не мала успіху [14, р. 87–88].

Іншим інструментом розширення були апеляції до санітарного стану околиць міст. Як пише Р. Рогаскі, «кордони гігієни були кордонами колоніального контролю» [25, р. 31], що, з одного боку, встановлювало межу турботи про населення, яка обмежувалась багатими місцевими та іноземними резидентами, а з іншої – аргумент

для експансії. Як зазначав співробітник Муніципальної Ради А. Котенев, поліцейський контроль за дорогами поза ШМС був зумовлений низьким рівнем благоустрою та невідповідності сучасним санітарним нормам, в той час як селтьмент в його розумінні виступав у ролі благородного колонізатора, що несе з собою прогрес [16, р. 29–30]. У свою чергу, в 1907 р. муніципальний лікар А. Стенлі обґрунтовував розширення селтьменту на північ необхідністю превентивних заходів проти чумних шурів [14, р. 180]. Паралельно з шанхайськими іноземними поселеннями до схожих методів вдавались і в місці найбільшої концентрації національних концесій – у Тяньцзині. Тут найбільшою санітарною проблемою була погана якість води та велика кількість бідних нетрищ, на підставі чого розділене на клаптики між 8 концесіями (9 з США до 1902) місто у своїй розбудові та інфраструктурних проектах було абсолютно залежним від іноземців [19, р. 33]. Розширення ж цих концесій важко вписати в контекст неформального імперіалізму, враховуючи насиченість близького до Пекіна міста іноземними військами та слабкістю автономії концесій. Так, розширення британської концесії 1897 та 1902 рр. мали свої окремі органи самоврядування та свій бюджет, але консул наклав вето на право будувати дороги поза концесії [17, 105]. У свою чергу французи у своїй спробі в 1916 р. захопити р-н Лаосікаї зустрілися з потужною опозицією на тлі антиімперіалістичних настроїв кампанії «руху 4 травня» [12, 175].

Значною мірою, саме підйом китайського націоналізму став на заваді подальшим спробам розширення селтьментів та концесій. Так, якщо керівники анклавів в Чженьцзяні в 1898 р. могли вимагати розширення, вже з 1891 р. побудувавши 20 миль несанкціонованих доріг, то після Сінхайської революції місцеві були проти навіть простої реконструкції причалу [3, р. 165]. Схожа ситуація була і Сямені, в якому усі спроби іноземних розширень в 1915, 1918 та 1921 були зупинені [6, с. 113]. Цікаво, що лідери іноземних громад малих поселень та концесій вздовж Янцзи у своїх намаганнях часто орієнтувалися на приклад ШМС, що вступало в протиріччя з правовим статусом поселень. Так, згідно з конфіденційними звітами за 1912 та 1914 рр. британського дипломата Б. Альстона, концесії виявились не стільки ефективним інструментом підтримки неформального імперіалізму, а лише тягарем, в який треба було інвестувати та захищати, в той час як ШМС чи інший міжнародний селтьмент на о. Кулангсу мали власні бюджети і при цьому не були напряму пов'язані з будь-якою метрополією [25 р. 5–8; 28 р. 1–3]. Таким чином, він свідомо чи ні, але виступив адвокатом саме неформальної імперії, в якій афілійованих з метрополією агентів економічного впливу було б легко дезавувати. В перспективі його прогноз справдився, так як в кінці 1920-х великим державам довелось відмовитись від більшості концесій, в той час як більш агресивні, за виразом історика Д. Дарвіна [13, с. 114], «плацдарми імперії» в особі селтьментів змогли вийти незаплямованими.

Література

1. Баллард Дж. Чудеса жизни. От Шанхая до Шеппертона / пер. с англ. Г. Соловьевой. М., 2010.
2. Шмитт К. Понятие политического. СПб., 2016.
3. Bickers R. British Concessions and Chinese cities, 1910–1930s // *New narratives*

- of Urban space in Republican Chinese Cities / ed. by B. K. So, M. Zelin. Leiden–Boston, 2013. Vol. 2. P. 157–196.
4. Bickers R. Chinese burns Britain in China 1842–1900 // *History today*. 2000. Vol. 50. P. 10–17.
 5. Bickers R. *The scramble for China: Foreign Devils in the Qing Empire, 1832–1914*. London, 2014.
 6. Chen Yu. *Urban transformation in semi-colonial China: Gulangyu International Settlement, 1903–1937*. Singapore, 2005.
 7. Duus P. Japan's Informal empire in China, 1895–1937: an Overview // *The Japanese informal empire in China, 1895–1937* / ed. by P. Duus, R. H. Myers, M. R. Peattie. Princeton, 1989. P. 11–29.
 8. Feetham R. Report of the Hon. Richard Feetham ... to the Shanghai Municipal Council. Shanghai, 1931. Vol. 1.
 9. Gallagher J. The Imperialism of Free Trade // *The Economic History Review*. 1953. Vol. 6. № 1. P. 1–15.
 10. Henriot C. A Neighbourhood under Storm. Zhabei and Shanghai Wars // *European Journal of East Asian Studies*. 2010. Vol. 9: Issue 2. P. 291–319.
 11. Jackson I. Habitability in the Treaty ports: Shanghai and Tianjin // *The Habitable City in China: Urban History in the Twentieth Century* / ed. by T. Lincoln, X. Tao. N.Y. 2016. P. 169–191.
 12. Jackson I. *Managing Shanghai: the International Settlement administration and the development of the city, 1900–1943*. Bristol, 2012.
 13. Jackson I. *Shaping Modern Shanghai. Colonialism in China's global city*. Cambridge, 2017.
 14. Johnstone W. C. International relations: the status of foreign Concessions and Settlements in the treaty ports of China // *The American political science review*. 1937. № 5. P. 942–949.
 15. Kotenev A. *Shanghai: it's municipality and the Chinese*. Shnaghai, 1927.
 16. Mansor S. *Tientsin and its hinterland in Anglo-Chinese Relations, 1925–1937*. Bristol, 2009.
 17. Morse H. B. *International relations of the Chinese Empire*. Shanghai, 1910. Vol. 1–3.
 18. Nield R. *Beyond the Bund: Life in the Outports* // *Life in Treaty Port China and Japan* / ed. By D. Brunero, S. V. Puig. Singapore, 2018.
 19. Nield R. *The China coast: Trade and the First Treaty Ports*. Hong Kong, 2010.
 20. Nield R. Treaty ports and other foreign stations in China // *Journal of the Royal Asiatic society Hong Kong branch*. 2010. Vol. 50. P. 123–129.
 21. Osterhammel J. Semi-Colonialism and informal empire in twentieth-century China: towards a framework of analysis // *Imperialism and After: continuities and discontinuities* / ed. J. Mommsen. London, 1986. P. 14–30.
 22. Peattie M. R. Japanese Treaty port settlements in China, 1895–1937 // *The Japanese informal empire in China, 1895–1937* / ed. by P. Duus, R. H. Myers, M. R. Peattie. Princeton, 1989. P. 166–209.
 23. Rihal D. *Foreign-administered Parks in Shanghai: Visual and Spatial Representations of New Forms of Public Open Spaces (2009)* [Електронний

- ресурс] Режим доступу: <https://www.virtualshanghai.net/Texts/Articles?ID=59>. Доступ: 27.09.2019 р.
24. Rogaski R. Hygienic modernity in Tianjin / ed. by J. Esherick // *Remaking the Chinese City: Modernity and National Identity, 1900 to 1950*. Honolulu, 1999. P. 30–46.
 25. Second Memorandum by Mr B. Alston respecting British concessions in China, July 1914 (Appendix: Sir J. Jordan to sir Edward Grey, 1911) // *The National Archive of Great Britain. Foreign Office 881/10507*. London. 12 p.
 26. Shanghai land regulations and Bye-Laws for the foreign settlement of Shanghai, north of the Yang King Pang. Shanghai, 1907.
 27. Shanghai Municipal Council Report for the year 1930 and budget for the year 1931. Shanghai, 1931.
 28. The Memorandum by Mr. Alston Respecting British Concessions in China, august 1912 // *The National Archive of Great Britain. Foreign Office 881/10093*. London.
 29. Wakeman F. Policing Shanghai, 1927–1937. Oakland, 1995.
 30. Wood F. No Dogs and Not many Chinese: Treaty Port Life in China, 1843–1943. London, 1998.
 31. Xuefei Ren. Building Globalization: Transnational Architecture Production in Urban China. Chicago, 2011.
 32. Cunningham E.S. The Consul General at Shanghai (Cunningham) to the Minister in China (Johnson) / *Foreign relations of the United Dtates diplomatic papers, 1933, the Far East, Volume 3* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1933v03/d660>. Доступ: 27.09.2019 р.